

Filologi francezi renaștențiști în fondurile Bibliotecii Academice Clujene

ELENA DAMIAN
Biblioteca Academiei Române,
Filiala Cluj-Napoca

Fondul de carte franceză existent în Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române oferă iubitorului de limbă și literatură franceză o bogată sursă de cercetare. Acest veritabil tezaur ne-a reținut atenția în mod deosebit, oprindu-ne în lucrarea de față la perioada Renașterii franceze, respectiv 1480-1624¹.

Odată cu începutul secolului al XVI-lea și în special cu domnia lui Francisc I (1515-1547), regele Renașterii, ia naștere în Franța un curent de aspirații noi, curent ce va constitui puntea de legătură între Evul Mediu și clasicism. Secolul al XVI-lea este secolul Renașterii, o Renaștere atât în gândire, cât și în creație; imprimăria, în primul rând, a fost cea care a facilitat o mai largă răspândire a creației literare; filologia, filosofia, istoria, medicina, matematicile iau un avânt deosebit.

Setea de cunoaștere, caracteristica esențială a Renașterii, se materializează și printr-o întoarcere la literatura și arta antichității. O necesitate nouă s-a impus, deci, filologilor Renașterii și anume, aceea de a face cunoscute contemporanilor operele antichității; o noutate în atitudinea acestora a fost umanismul lor².

Umanismul desemnează nu numai studiul moștenirii antice greco-latine în special, ci și eleganță morală, inseparabil legate de o cultură desăvârșită, un ideal de înțelepciune, un act de credință în natura umană. **Omul** devine centrul universului, stăpân pe sine și pe creațiile sale; prin intermediul înțelepciunii antice, umaniștii vor să cunoască și să înțeleagă omul.

¹ Autorii lucrării *Littérature française. La Renaissance*, propun pentru Renașterea franceză limitele între 1480-1624; Yves Giraud, Marc-René Jung, *Littérature française. La Renaissance I 1480-1548*, Paris, B. Arthaud, 1972; Enea Balmas, *Littérature française. La Renaissance II 1548-1570*, Paris, B. Arthaud, 1974; Jacques Morel, *Littérature française. La Renaissance III 1570-1624*, Paris, B. Arthaud, 1973.

² *Grand Larousse Encyclopédique en dix volumes*, vol. VIII, Paris, Librairie Larousse, 1963, p. 422.

Cercetarea moștenirii antice începea cu studiul limbilor, greaca și latina în special, cu editarea marilor valori antice, misiune ce revenea savanților. Primii umaniști francezi, au fost, prin urmare, **filologi** ca Jacques Lefèvre d'Étaples, Guillaume Budé și alții, care se află la loc de cinste și în fondurile bibliotecii noastre.

Limba în care s-au scris operele Renașterii franceze este latina, mai ales în prima parte, apoi, treptat, franceza se impune atât din dorința unei accesibilități mai largi, cât și a demonstrării superiorității acesteia față de oricare altă limbă³.

Jacques Lefèvre d'Étaples (1450-1536), umanistul francez care a dat în 1530, la Anvers, prima traducere completă a *Bibliiei* în limba franceză, lucrare condamnată de Sorbona să fie arsă (această traducere, revăzută de Robert Olivétan, în 1535, a servit ca bază la cea mai mare parte a versiunilor *Bibliiei* în limba franceză)⁴ este una din personalitățile cele mai marcante ale mișcării umaniste și religioase a epocii sale, spirit cu deschideri largi, de o extraordinară erudiție. A fost primul autor francez care a aplicat textelor sacre metodele riguroase ale filologiei⁵.

Opera sa variată este alcătuită din ediții și traduceri comentate, servindu-se întotdeauna de cele mai bune manuscrise. Lefèvre d'Étaples a fost primul care a comentat, după metode noi, *L'Écriture*, considerând-o bază unică a învățaturii religioase. Profesor de arte la Universitatea din Paris, el a predat filosofia la Collège du Cardinal Lemoine, având prilejul de a-i cunoaște și îndruma pe primii umaniști, a contribuit la răspândirea unor idei noi. A cunoscut destul de bine greaca și latina, a fost un bun cunoscător în matematici, astronomie și muzică.

Lucrarea pe care noi o deținem este ediția întâi din: *Commentarii in epistolas catholicas, ... Nunc primum ab autore emissii et aediti*. Basileae, 1527, in-folio, 77 file; legată în piele, cu câteva însemnări manuscrise și sublinieri cu cerneală roșie. Pe prima pagină de titlu a coligatului găsim însemnarea: *Collegii Claudiop. Soc. Jesu*. [C 55570 coll.]

Guillaume Budé (1467-1540) este cel mai important umanist francez al Renașterii; el este fondatorul filologiei și primul mare elenist francez (a învățat aproape singur greaca); este un filosof și un istoric renumit în epocă, un bibliotecar și un bibliofil desăvârșit, care a avut un deosebit simț al informației

³ Elena Damian, *Cartea franceză a Renașterii în fondurile Bibliotecii Academice clujene*, I, în: *Biblioteca și cercetarea*, XI, Cluj-Napoca, 1987, p. 233-240.

⁴ *La Grande Encyclopédie...* Vol. I - XXXI. Sous la direction de Berthelot..., Paris, H. Lamirault et Cie., Éditeurs, 1885-1902, vol. XXI, p. 1131-1132.

⁵ *Grand Larousse Encyclopédique en dix volumes*, vol. VI, *op. cit.*, p. 659-660.

exacte. Autor al lucrărilor *Commentarii linguae graecae* (1529) și *De Philologia* (1530), Guillaume Budé își găsește locul binemeritat și în fondurile bibliotecii noastre. El a scris în franceză, greacă și mai ales, în latină. Rolul incontestabil pe care l-a avut în dezvoltarea umanismului în Franța i-a adus renumele de „*Père de la Renaissance*”, „*le prodige de la France*” (după spusele lui Erasmus)⁶.

Nu putem trece cu vederea aportul său la fondarea colegiului. Larga răspândire a studiilor antice a fost favorizată în mare măsură de Francisc I, spirit de o deschidere deosebită, supranumit „*Père des Lettres*”, protector al savanților, artiștilor și scriitorilor vremii, care, la îndemnul insistent al lui Budé, a fondat, în 1530, pentru învățarea gratuită a limbilor latină, greacă și ebraică, *Le Collège des Lecteurs Royaux*, care, de la revoluția franceză se numește Collège de France. Această instituție a fost servită de profesori și umaniști vestiți, ca de exemplu, Ramus, Turnèbe și mulți alții. Demnă de remarcat este și vasta sa corespondență cu cei mai importanți erudiți ai timpului său, (Thomas Morus, Erasmus sau Rabelais).

Din opera sa imensă, în biblioteca noastră se păstrează *Commentarii Linguae Graecae*, Basileae, 1530, in-folio, 1424 coloane, legată în pergament. Lucrarea, apărută pentru prima dată la Paris, în 1529, i-a adus reputația de primul mare elenist francez. [R 81609 coll. și B 1296]

Lucrarea a cunoscut numeroase reeditări, printre care și cea din 1548, din care noi deținem două exemplare: *Commentarii Linguae Graecae ... amplius tertia parti aucti. Parisiis, ex officina Roberti Stephani*, 1548, in-folio, 1108 p.; cotorul din piele, cu ornamente. Posesor: Timotei Cipariu. Este ediția definitivă, lărgită cu mai mult de o treime după notele lăsate de Budé, una din cele mai mari contribuții renaștentiste la studierea antichității grecești. Această lucrare a constituit baza studiului limbii grecești în Franța și a servit ca bază pentru lucrarea *Thesaurus Graecae Linguae*, a lui Henri II Estienne. [B 2909 și C 51483 (legat în piele albă cu o legătură artistică deosebită)]

Annotationes in quattuor et viginti pandectarum libros,...Parisiis, 1524, in-folio, 178 p.; legată în pergament, cu ornamente, pagina de titlu cu chenar ornamental. Este forma a doua a lucrării, prima fiind din 1508. Prin această lucrare, el contribuie la o mai exactă cunoaștere a instituțiilor antice. [R 85037 coll.]

În rafturile bibliotecii noastre mai deținem și alte ediții ale acestei lucrări din: 1526 [B 4405 – posesor Timotei Cipariu]; 1528 [R 85038 coll.]; 1534 [3

⁶ *Dictionnaire des Lettres françaises. Le seizième siècle*. Publié sous la direction de Monseigneur Georges Grente. Collaborateurs: Albert Pauphilet, Louis Pichard, Robert Barroux. Paris, Arthème Fayard, 1951, p. 140.

exemplare legate în piele, cu ornamente foarte frumoase, cu închizători metalice; R 116127, R 116128, C 54729]

De asse et ejus libri, Lugduni, Apud Seb. Gryphium, 1550, in-8°, 815 p.; ea oferă informații istorice, filologice și numismatice (începând cu anul 1514 a avut mai multe editări, iar în 1522 a fost tradusă în limba franceză). [R 80876]

Epistolae..., Basileae,...1521, 222 p.; legată în piele, cu închizători metalice, cotorul frumos ornamentat, coperte din lemn; ea constituie un document pentru istoria literară a timpului său. [U 62022]

Epistolae Graecae..., Parisiis,...1574, 206 p.; (2 exemplare). [U 73442, C 50042]

Forensia, Basileae, 1557, (care, începând din 1544, a cunoscut și ea mai multe ediții). [R 115800]

Robert Ier Estienne (1503-1559), al doilea fiu al lui Henri Ier Estienne (întemeietorul dinastiei Stephanus), a tipărit la Paris între 1526-1550 și la Geneva, între 1551-1559. A fost cel mai celebru tipograf al acestei familii și un umanist desăvârșit, cu o solidă educație intelectuală, un bun cunoscător al limbilor latină, greacă și ebraică, așa cum o dovedesc excelentele cărți pe care le-a editat în aceste limbi⁷.

Purtător de cuvânt al Umanismului și al Reformei, Robert Ier a fost și un **lexicograf** remarcabil. În lucrarea sa *Dictionarium seu latinae linguae thesaurus* din 1531, capodoperă a genului, el dă deja traducerea franceză a anumitor termeni. De aici, ideea unui *Dictionarium latino-gallicum* (1538), care, întors, devine în 1539 *Dictionnaire françois-latin* și a unei a doua ediții, în 1549, mărită sensibil cu cuvinte noi, pe care i le furnizează „les bons auteurs”, printre care Rabelais ocupă locul de cinste. Această ediție din 1549 devine, astfel, primul dicționar francez important al secolului al XVI-lea.

În 1557, Robert Ier Estienne va publica *Traicté de la grammaire françoise*, în care încearcă să stabilească unele norme ale limbii literare.

Dicționarele sale îi asigură o solidă reputație de filolog și de lexicograf, iar *Dictionnaire françois-latin* va rămâne repertoriul cel mai comod și cel mai cunoscut al lexicului francez al Renașterii.

În colecțiile Bibliotecii Academice clujene se păstrează bine conservate două exemplare ale lucrării sale: *Thesaurus linguae latinae, Basileae, 1576, ex off. Frobeniana per Aurelium Frobenium*, 3 volume, in-folio, legate în piele, cu

⁷ Activitatea sa ca tipograf sau editor ne-a reținut mai puțin atenția de această dată; ea a constituit deja obiectul comunicării noastre: *Ediții stephaniene în colecțiile Bibliotecii Academice clujene* (I), în: *Biblioteca și cercetarea*, XIII, Cluj-Napoca, 1989, p. 196-210.

ornamente, cu închizători metalice, cu însemnări manuscrise, însumând peste 3000 de pagini⁸. [C 51683, U 62339]

Robert Estienne este, incontestabil, una dintre personalitățile care onorează cel mai mult Franța din epoca Renașterii, prin strălucirea și importanța serviciilor pe care le-a adus literelor, iar în anele tipografiei, el merită locul cel mai înalt. Ca și Aldus sau Froben, Robert Estienne a fost un savant, un tipograf savant. El rămâne cea mai importantă figură de tipograf renascentist⁹.

Charles Estienne (1504-1562), al treilea fiu al lui Henri Ier Estienne, a tipărit la Paris între anii 1551-1561. Tipograf de renume, crescut în spiritul cunoașterii literelor și a limbilor străine, a publicat, la fel ca fratele său, Robert, lexicoane, dicționare și gramatici, dar, în plus, s-a ocupat și de lucrări științifice. El compune și editează lucrări de medicină, botanică și agricultură¹⁰.

Charles Estienne va asigura editarea a peste 100 de titluri, îmbinând disciplinele umaniste cu cele științifice.

În colecțiile Bibliotecii Academice clujene se păstrează 3 ediții ale acestui erudit tipograf.

Lucrarea care ne interesează de această dată este *Dictionarium latino-graecum*, deoarece ea ilustrează activitatea sa de lexicograf; o păstrăm într-o ediție tipărită la Paris, în 1554.

Dictionarium latino-graecum, Lutetiae, *Apud Carolum Stephanum*, 1554, in-4°, 1071 p.; legată în piele, cu ornamente, cu medalioane, cu inițialele *ICT* și anul 1566 pe copertă; pe pagina de titlu, însemnarea manuscrisă *Collegii Claudiopolit. Soc. Jesu. 1609*; pe coperta I în interior, însemnările manuscrise ale mai multor posesori. [C 73087]

⁸ Adams, H. M., *Catalogue of Books printed on the Continent of Europe, 1501-1600* in Cambridge libraries, 2 vol., Cambridge University Press, 1967 menționează această ediție; *Biographie universelle ancienne et moderne*, ou... Rédigé par une société de gens de lettres et de savants, Tome treizième, Paris, L. G. Michaud, Imprimeur- Libraire, 1815 nu dă această ediție.

⁹ În timpul carierei sale de 34 de ani, a tipărit atât la Paris, cât și la Geneva, aproximativ 500 de lucrări, aproape jumătate fiind concepute de el. Aproximativ 10% din lucrări le-a tipărit în limba franceză, iar restul, în latină, greacă și ebraică. În colecțiile bibliotecii noastre se păstrează 45 de exemplare care poartă marca sa tipografică. Vezi Elena Damian, *Ediții stephaniene în colecțiile Bibliotecii Academice clujene*, I, *op. cit.*

¹⁰ A fost doctor în medicină din 1542; este autorul unei vaste lucrări de anatomie, *De dissectione partium corporis humani*. Tratatul său, *Praedium rusticum*, din 1554, este cea mai completă lucrare de agricultură și horticultură a secolului al XVI-lea. În 1564, el va tipări și o ediție în limba franceză, *Agriculture et maison rustique*; este cea mai renumită operă a sa.

Charles Estienne este și autorul lucrării *Dictionarium latino-gallicum*, Paris, 1570, in-folio¹¹.

El a fost și unul dintre primii teoreticieni ai teatrului nou. De asemenea, a publicat printre primii ghiduri¹².

Henri II Estienne (1531-1598), fiul cel mai mare al lui Robert Ier Estienne, filolog, tipograf, erudit, autor satiric, polemist și gramatician de renume, este, din mai multe puncte de vedere, cel mai important reprezentant al familiei Estienne, supranumit „*le Grand*”. A învățat de timpuriu latina, care se vorbea în familia sa, dar, pentru limba greacă a avut o adevărată pasiune, cunoscând-o deja foarte bine la vârsta de 15 ani.

Henri II Estienne și-a îmbinat studiile de elenist cu activitatea de tipograf și editor. Activitatea sa ca tipograf ne-a reținut mai puțin atenția de această dată¹³; ceea ce ne-a interesat îndeosebi a fost activitatea sa de autor și, în primul rând, cea de filolog.

Dacă tatăl său a fost cel mai prolific tipograf al dinastiei Stephanus, Henri II Estienne a fost, cu siguranță, cel mai prolific savant al acesteia. El s-a bucurat de o excelentă educație umanistă. A militat cu argumente și, prin exemplul personal, în favoarea limbii franceze; el a relevat înrudirea dintre franceză și greacă și a protestat împotriva italianismelor la modă și a abuzurilor folosirii lor; prin numeroase lucrări a dorit să demonstreze superioritatea limbii franceze față de celelalte limbi moderne, comparând-o cu greaca, pe care el personal o considera „*cea mai frumoasă dintre toate limbile pământului*”¹⁴.

Henri II Estienne s-a simțit în elementul său în polemica iscată în jurul meseriei sale de tipograf și lingvist. În 1563, el a publicat primul său pamflet *De abusu linguae graecae*, urmat în 1565 de faimosul *Traicte de la conformité du langage français avec le grec* (prima sa carte în limba franceză). Apărător înverșunat al limbii franceze, în favoarea căreia are o adevărată doctrină, el scrie

¹¹ Cf: *Biographie universelle ancienne et moderne*, ou... *op. cit.*, vol. XIII, p. 390-391.

¹² Cf: Elena Damian, *Ediții stephaniene în colecțiile Bibliotecii Academice clujene*, I, *op. cit.*, p. 210.

¹³ În timpul celor 40 de ani de carieră tipografică, în care a desfășurat o activitate prodigioasă, Henri II a editat aproximativ 170 de lucrări, în diverse limbi (greacă, latină, franceză). Literatura greacă deține locul întâi prin importanța edițiilor. În colecțiile Bibliotecii Academice clujene, Henri II Estienne este prezent cu 64 de exemplare. Pentru activitatea sa ca tipograf și editor, vezi și: Elena Damian, *Ediții stephaniene în colecțiile Bibliotecii Academice clujene* (II), în: *Biblioteca și cercetarea*, XIV, Cluj-Napoca, 1990, p. 79-95.

¹⁴ André Lagarde, Laurent Michard, *XVIe siècle. Les grands auteurs français du programme (II)*, Paris, Bordas, 1970, p. 7-12.

mai multe lucrări, printre care, alături de cele mai sus menționate, remarcăm: *De latinitate falso suspecta* (1576); *Deux dialogues du nouveau langage français italianizé* (1578); *Projet du livre intitulé De la précellence du langage français* (1579, în care recomandă folosirea limbii franceze, căreia îi pretinde calități în plus). Toate aceste lucrări sunt consacrate gloriei limbii franceze, a cărei superioritate față de latină și italiană o afirma adesea¹⁵.

Dar, în lucrarea *Thesaurus Graecae Linguae*, Geneva, 1572, monument de erudiție (5 tomuri în 4 volume + 1 volum *Appendix*), rezidă principalul său titlu de glorie. Această prețioasă lucrare, care i-a adus admirația unei lumi întregi, este, și pentru biblioteca noastră, un motiv de întemeiată mândrie.

Această primă ediție a faimoasei sale lucrări marchează cel mai important punct al carierei sale, dar și un punct înalt al științei europene. *Thesaurus Graecae Linguae*, care i-a adus o faimă nemuritoare, i-a adus, în același timp, și ruina financiară; această operă rămâne până astăzi un instrument esențial pentru studiile grecești. Planul acestei opere monumentale a fost conceput de tatăl său, Robert Ier Estienne, care a dorit să realizeze perechea celui alt tezaur al cărții (*Thesaurus Linguae Latinae*), realizat deja de el. Acest Thesaurus grec a fost, de asemenea, o operă de pionierat, grupând cuvintele după rădăcina lor etimologică și nu într-o ordine strict alfabetică. Sub supravegherea atentă a tatălui său, Henri II lucra deja la *Thesaurus* în 1558.

În colecțiile Bibliotecii Academice clujene, în fondul renumitului filolog Timotei Cipariu, se păstrează această operă în 4 volume (dintre care un volum *Appendix*)¹⁶. [B 2353]

Thesaurus Graecae Linguae. Ab Henrico Stephano constructus [Geneva], 1572, *Excudebat Henricus Stephanus. Cum privilegio Caes. Majestatis, et Christianis. Galliarum Regis*, in-folio, 4 volume, legate în piele, cu ornamente aurii pe cotor, cu multe însemnări manuscrise, mai ales pe pagina de titlu a volumului I, cu oliva și deviza „*Noli altum sapere*” pe pagina de titlu a volumului I.

Această lucrare este însoțită de *Annotationes in quattuor et viginti pandectarum libros* [Geneva], 1573, in-folio, tipărită tot de Henricus Stephanus. Acest volum are o legătură artistică deosebită; legat în piele în 1573, cu un ex libris aurit pe coperta a doua (*Ex Bibliotheca Bunaviana*). [B 17699] Prima ediție a acestei importante opere (de obicei considerată în mod eronat ca un supliment al *Thesaurus*-ului *Graeca Linguae*) este, de fapt, o operă independentă, cu toate că este o lucrare auxiliară a *Thesaurus*-ului. Volumul

¹⁵ *Dictionnaire des Lettres françaises. Le seizième siècle, op. cit.*, p. 311-312.

¹⁶ Din păcate, ne lipsește Tomul V.

este împărțit în două părți, din care prima constă în edițiile princeps ale celor două valoroase glosare bilingve bizantine antice: glosarul latin-grec al lui Philoxenus și glosarul grec-latin al lui Cyrillus¹⁷.

Jacques Charles Brunet, în *Manuel du libraire et de l'amateur de livres*, afirmă că este destul de dificil să găsești toate aceste volume împreună și bine conservate; el le consideră o raritate¹⁸.

Chiar dacă nu ar fi scris nimic altceva decât *Thesaurus Graecae Linguae*, numele lui Henri II Estienne tot ar fi rămas înscris pentru totdeauna în istoria învățaturii umaniste¹⁹.

Tezaurul de carte franceză a Renașterii, încă insuficient cercetat și cunoscut, constituie o mândrie a Bibliotecii Academice clujene, iar o popularizare a câtorva dintre cei mai de seamă reprezentanți filologi ni s-a părut necesară.

The Works of French Philologists from the Age of Renaissance in the Collections of Biblioteca Academiei from Cluj-Napoca

Abstract

At the Biblioteca Academiei from Cluj-Napoca, the readers who speak French have the chance to find an impressive number of the works written during the French Renaissance, more precisely between 1480-1624. At the beginning of the 16th century, France records the appearance of the first printing houses and their contribution to the book spreading is well-known today. The works of French Renaissance have been written at the beginning in Latin; shortly, the official language became French, because of the philologists' desire to demonstrate the superiority of French in comparison with any other language and in order to assure the free access to information.

The French humanist Jacques Lefèvre d'Étaples is one of the first and the most important French defenders; that is because he realised in 1530 the

¹⁷ Vezi Fred Schreiber, *The Estiennes* [Catalogue], New York, E. K. Schreiber 1982, p. 159; cu toată faima familiei Stephanus, până la Fred Schreiber, nu a existat un catalog al acestui prețios tezaur; colecția lui Schreiber cuprinde 300 de titluri, o colecție de carte remarcabilă pentru calitatea ei; în colecțiile Bibliotecii Academice clujene există 121 exemplare care poartă marca celebrei familii Stephanus, identificate până în prezent.

¹⁸ În biblioteca noastră se mai păstrează încă un exemplar al acestei ediții din 1572 (din păcate, incomplet, avem doar volumele I și II), însoțit de *Glossaria duo ...*, 1573, în fondul catolic. [C 55617-55618 coll.]

¹⁹ Fred Schreiber, *op. cit.*, p. 158-159.

first translation of the *Bible*. We have to mention that he was the first French writer who applied the philological rules to religious texts. A good example in this way is *Commentarii in epistolas catholicas*, that we may find at Cluj-Napoca. The work was published in 1527 and consists of 77 pages. Its covers are made of leather and its pages retain some significant notes, hand written.

Guillaume Budé (1467-1540) is another representative character of Renaissance who's contribution to the spreading of ancient values is today very appreciated. The Biblioteca Academiei from Cluj-Napoca keeps two copies of his work *Comentarii Linguae Graecae*, both published in 1548; one of them belonged to Timotei Cipariu. Beside them, we may find at Cluj *Annotationes in quattuor et viginti pandectarum libros...*

The Estiennes brought their remarkable contribution to the spreading of medieval culture and they are considered to be the most important family of typographers from their times. The best known is Henri the 2nd (1531-1598), who's activity as philologist is so appreciated. His work *Thesaurus Linguae Graecae* (1572) is one of the treasures of Biblioteca Academiei from Cluj-Napoca. It remained even today a very important instrument in the study of Greek.

We may also find at Cluj *Glossaria duo ...* (1573) which is considered to be a supplement of *Thesaurus Linguae Graecae*. In fact, it is an independent book, divided into two parts and covered by leather.

We may conclude that the books of French humanists preserved at Cluj-Napoca bring their contribution to a better knowledge of the cultural European history.